

RETSIPROKLIKNING SINTAKTIK QURILMALARDA IFODALANISHI

Sharipov Bobur Salimovich

Samarqand Zarmed universiteti Tillar kafedrası o'qituvchisi

Til – inson tafakkuri mahsuli bo'lib, undagi grammatik qurilmalar turli ma'no munosabatlarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ana shunday grammatik munosabatlardan biri retsiproklik, ya'ni o'zaro harakatni ifodalash vositalaridir. Retsiproklik hodisasi har qanday til uchun xos bo'lib, u subyektlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni, harakatning ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan bir-biriga qaratilganligini bildiradi.

O'zbek tilida bu munosabat asosan sintaktik vositalar orqali ifodalanadi. Ushbu vositalar jumla tuzilmasida turli shakllarda namoyon bo'lib, retsiprok harakatni aniq ko'rsatishda xizmat qiladi. Mazkur mavzuda o'zbek tilidagi retsiproklik munosabatini ifodalovchi sintaktik qurilmalar, ularning tuzilishi, funksiyasi va til tizimidagi o'rni tahlil etiladi.

Retsiproklikning ifodalanishi nafaqat tilshunoslik nazariyasi uchun, balki amaliy nutq madaniyatini rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli mavzuni o'rganish orqali til birliklarining chuqurroq ma'nodagi tahlilini amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Ko'pgina tilshunoslarning fikricha, sintaksisning markaziy birligi "gap" hisoblanadi. Zero, unga muloqot almashuvida fikr ifodalovchi asosiy birlik sifatida qaraladi. Ajablanarli tomoni shundaki, tilshunoslikda gap xususida qabul qilingan umumiy ta'rif mavjud emas. Manbalardan olingan fikrlarga tayanadigan bo'lsak, gapning 250 dan ortiq izohi mavjud: *"Gap grammatik jihatdan shakllangan, intonatsion tugallikka va his-tuyg'ularga ega bo'lgan fikrning yaxlit ifodasidir"* [1]; *"Gap nutqning minimal birligi sifatida so'zlarning hamjihatdagi birikuvidan tashkil topadi va ma'noviy, intonatsion tugallik xususiyatiga ega bo'ladi"* [4]; *"Bir yoki bir necha so'zdan tashkil topgan, predikativlik xususiyatiga va ohang butunligiga ega bo'lgan hamda nisbiy tugal fikr anglatadigan tilning muloqot birligi gap deyiladi"* [3]; *"Gap alohida fikrni ifodalashga xizmat qiladi. U o'ziga yondosh bo'lgan fikrlardan xoli ravishda mustaqil holda bir kommunikativ akt jarayonida uzatiladi"* [2]; *"Gap sintaksisning asosiy grammatik kategoriyalaridan biri bo'lib, so'z va so'z birikmalarining ma'nolari, vazifalaridan farqlanadi"* [7] va hokazo. Nima bo'lgan taqdirda ham, gap xususida aytilgan mavjud fikrlarni inkor etib bo'lmaydi. Zero, tilshunoslarimiz mulohazalarini gapning qaysi aspektini o'rganishlariga qarab bildirganlar.

Tilshunoslikning derivatsiya sohasida yoritilgan talaygina asarlarda gap va uning derivatsion xususiyatlari haqida atroflicha fikr va mulohazalar keltirilgan. Ammo gapning retsiprokli derivatsiyasi xususida ilmiy mushohada ifoda etgan maxsus manba uchratmadik. Retsiprokli derivatsiyaga xos bo'lgan ayrim masalalar tavsifi aktantli derivatsiya haqida berilgan ma'lumotlarda uchraydi, xolos. Shuning uchun mazkur masalaga oydinlik kiritishda uning ko'p jihatlariga mutlaqo mustaqil yondashishga to'g'ri keldi.

Retsiproklik, ya'ni o'zaro harakatni ifodalovchi grammatik vositalar, tilning semantik va sintaktik tizimida muhim o'rin tutadi. Bu fenomen tilshunoslikda shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatni, harakatning ikkala tomoni tomonidan bajarilishini ko'rsatadi. Retsiproklik qurilmalar sintaktik qurilmalar orqali ifodalangan bo'lib, ularning tuzilishi va semantik rollari gapda qanday shakllanishi har doim murakkab va o'zgaruvchan bo'lishi mumkin. Shu sababli, gapning retsiprokli derivatsiyasini tahlil qilishda bu qurilmalarni semantik va sintaktik jihatdan mustaqil o'rganish zarurati tug'iladi, chunki ularning har biri o'ziga xos derivatsion jarayonni talab qiladi.

Retsiproklik harakatlarning sintaktik qurilmalarda qanday ifodalanishi, bu harakatni bajaruvchi subyektlarning soni va roli bilan bevosita bog'liq. Misollarni tahlil qilish orqali retsiproklik qurilmaning sintaktik tuzilmasining qanday farqlanishini ko'rish mumkin. Misol uchun, quyidagi gaplarni ko'rib chiqamiz:

1. Tantanali bayram munosabati bilan jo'natilgan Prezident sovg'alarini viloyat hokimi vazifasini bajaruvchi Zoyir Mirzaev hudud faollari bilan birga bolalarga tarqatdi (darakchi.uz/index.php/oz/135405).

2. Mansurning podshohlik davrida u zotni qozi bo'lishlari uchun qamchin bilan urishdi (ko'kaldosh.uz/25/06/2022/8621).

Ikkala misol ham retsiprokal harakatni tasvirlaydi, ammo ularning sintaktik tuzilishi va semantik roli o'rtasida muhim farqlar mavjud. Birinchi misolda, "tarqatdi" fe'li, aslida bir nechta ishtirokchilarni bildirishi mumkin, ammo ular biror o'zaro harakatni ifodalamoqda. Ikkinchi misol esa, ko'proq aniq retsiprokal vaziyatni ta'minlaydi, chunki harakat ikkala tomon tomonidan bajariladi.

Retsiprokal qurilmada ishtirokchilarning harakati o'zaro ta'sirli bo'lib, sintaktik operatorlar va qo'shimchalar (masalan, "bilan", "birga") bu harakatlarni aniq ko'rsatadi. Birinchi misolda, "hudud faollari bilan birga" kabi fraza, retsiprokal qurilmaning to'liq va aniq ishlashini ta'minlaydi, chunki "bilan" operatori ishtirokchilarni o'zaro aloqaga keltiradi. Bunday holatlarda, syntaktik qurilmaning derivatsion jarayonida bu operatorning mavqeini tushunish juda muhim, chunki operatorning yo'qligi yoki mavjudligi harakatning o'zaro o'tkazilishiga bevosita ta'sir qiladi.

Retsiprokal qurilmaning sintaktik tashkiloti va semantik roli bir-biriga bog'liq. Har bir yangi derivatsion bosqichda sintaktik operatorlar bir-birini inkor etmasdan qo'llanadi. Misol uchun, birinchi misolda "faollar" so'zi retsiprokal qurilmaning to'liq ishlashini ta'minlaydi. Agar "faollar" so'zi sintaktik qurilmaga qo'shilmaganida, retsiprokal qurilma to'liq shakllanmagan bo'lar edi. Boshqacha qilib aytganda, operatorlar har bir yangi qatorda yangi rollarni ta'minlaydi va harakatning o'zaro ifodalanishi uchun yangi qatlamlar kiritiladi.

Retsiprokal operatorlar, jumladan "bilan" va "birga", faqat sintaktik funksiyani bajarmaydi, balki harakatning o'zaro tabiati va subyektlarning o'zaro bog'lanishini ko'rsatadi. Misol tariqasida, "Zoyir Mirzaev faollar bilan birga tarqatdi" jumlasida "bilan" operatori retsiprokal vazifani bajaradi, chunki operator yordamida bir nechta ishtirokchilar o'rtasida aloqalar yaratiladi.

Demak, mazkur retsiprokal sintaktik qurilmaning derivativ shajarasi quyidagicha voqelanadi:

1) tarqatdi – semantik roli yakkalikni ifodalovchi kauzativ maqomdagi tub struktura; -t kauzativ operator;

2) viloyat hokimi vazifasini bajaruvchi Zoyir Mirzaev tarqatdi – determinatoriga ega bo'lgan kauzativ maqomdagi tayanch struktura (determinator derivativ jarayonda sintaktik funksiya bajarmaydi, balki birinchi darajali aktantni izohlab keladi, xolos [5]).

Derivatsion jarayonning ikkinchi bosqichida shakllanayotgan tayanch strukturaning funksional salmog'i hosila struktura shakllanishining birinchi bosqichida o'z ifodasini topadi. Hosila struktura shakllanishining keyingi bosqichlari esa tom ma'noda tayanch strukturaga asoslanmaydi. Chunki bu jarayonlarda hosiladan hosilalar yaslashini kuzatamiz [6].

Shuni aytish kerakki, retsiprokal vaziyatda qo'llanayotgan dublooperatorlar tarkibidan birini tushirib qoldirish ham mumkin. Ammo ular birgalikda ishlatilsa, retsiproklik ta'kidlanib keladi.

Masalan: ...sovg'alarini Zoyir Mirzaev hudud faollari bilan bolalarga tarqatdi. ...sovg'alarini Zoyir Mirzaev, hudud faollari bolalarga birga tarqatdi.

Ko'rib turganimizdek, sintaktik strukturaning retsiproklik xususiyatiga putur yetmagan, ammo uning tuzilishi ozgargan.

Shuningdek, ba'zi hollarda dublooperatorlar, ya'ni bir nechta retsiprokal ko'rsatkichlari ham qo'llanadi. Bunda, ikki karra retsiproklik ifodalashning mavjudligi ehtimol bo'lsa-da, operatorlar shaxs va son bo'yicha moslashgan holda, harakatni aniqroq va kuchliroq ifodalash uchun ishlatiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, retsiprokal qurilmalar sintaktik qurilmalar orqali ifodalanagan harakatlarning o'zaro ta'sirini va bog'liqligini ko'rsatadi. Ularning sintaktik tuzilishi, semantik roli va derivatsion jarayoni tahlil qilinib, retsiprokal operatorlar yordamida o'zaro aloqalarni aniq va samarali ifodalash mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek, sintaktik strukturaning o'zgarishlari va dublooperatorlarning ishlatilishi retsiprokal harakatning o'zaro bog'lanishini kuchaytiradi, bu esa tilning murakkab va rivojlangan tizimini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Галкина-Федорук Е.М. Суждение и предложение. – Москва: Издательство Московского университета, 1956. – 72 с.
- Головин Б. Н. Основы теории синтаксиса современного русского языка. – Нижний Новгород, 1994. – 170 с.
- Ирискулов М.Т. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 255 б.
- Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. - 3-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
- Теньер Л. Основы структурного синтаксиса/Пер. с франц. Вступ. ст. и общ. ред. В.Г.Гака. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- Турниёзов Н.Қ., Турниёзов Б.Н., Турниёзова Ш.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси. – Тошкент: Наврўз, 2011. – 74 б.
- Шведова Н. Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) // Русский язык. Грамматические исследования. / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М., 1967. – С. 3-77.
- Turaeva, S. M., Djuraeva, M. B., Ernazarova, M. N., & Jabborova, E. R. (2022). The Role of Instructive and Psychological Principles in Foreign Pedagogy. *Journal Of Positive School Psychology*, 9478-9486.
- Turaeva, S. (2021). Cognitive factors in language learning: transfer, interference, overgeneralization. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(9).
- Mukhtorovna, T. S. (2023). Uzbekistan Plans to Promote Social Work for the Welfare of Vulnerable Children and Families.
- Turaeva, Shoir Muxtarovna. (2022). LANGUAGE, LEARNING AND TEACHING. *Development and innovations in science*, 1-4.
- Turaeva, Shoir Muxtarovna. (2022). IMPORTANCE OF DIDACTIC AND PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN TEXTBOOK. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 343-352.
- Turaeva, DI. (2021). SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE LINGVOKOGNITIVE APPROACH IN TEACHING THE NATIVE LANGUAGE OF PRIMARY SCHOOL. *International Journal of World Languages*.
- Mukhtorovna, Turaeva Shoir; Munira, Mamatqulova. (2021). *POLISH SCIENCE JOURNAL*, 354.
- Mukhtorovna, T. S. (2021). Hakimova Muhoyyo Mukhtor qizi, Mamatqulova Munira Uzbekistan Plans to Promote Social Work for the Welfare of Vulnerable Children and Families. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT (PJCLE)*, 10.
- Mukhtorovna, T. S. Anthropopragmatic study of phraseological units in uzbek and english languages. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological*, 2022(6).
- Тураева, Ш. (2025). SOME THEORETICAL ISSUES IN THE COMMUNICATIVE LINGUISTICS OF THE ENGLISH LANGUAGE. *Международный мультидисциплинарный журнал исследований и разработок*, 1(2), 62-66.
- Тураева, Ш. (2025). SOME THEORETICAL ISSUES IN THE COMMUNICATIVE LINGUISTICS OF THE ENGLISH LANGUAGE. *Международный мультидисциплинарный журнал исследований и разработок*, 1(2), 62-66.